

Doc. dr. sc. Safvet Halilović

REFORMATORSKA ŠKOLA MUHAMMEDA ABDUHUA I NJEN ODNOS PREMA TRADICIONALNOM TEFSIRU

Sažetak

U ovom radu iznesena su osnovna metodološka obilježja Abduhuove reformatorske škole u području tefsira, naročito odnos te škole prema tradicionalnom tumačenju Kur'ana. Nema sumnje da je ta škola, i pored kritike koja je upućena na njenu adresu, inicirala čitav niz korisnih stvari u islamskom svijetu. Njeni uticaji na potonje generacije učenjaka, diljem islamskog svijeta, više su nego očiti. Jedna od posebnih vrijednosti ogleda se u činjenici da je ta škola podstakla istraživački duh i kritičko mišljenje u muslimanskom svijetu.

Prema naučavanjima te škole, Kur'an je ponajprije knjiga hidajeta – upute, i u njegovim sadržajima trebalo bi tražiti rješenja za pitanja i zazove koje donosi dinamika ljudskog života i progresu na zemlji. Islam je spojiv s modernom civilizacijom i u tu svrhu Abduhu i njegovi učenici naglašavaju racionalan karakter islama. Oni to čine na razne načine: pokazivanjem da nema bitne nespojivosti između razuma i Objave, naglašavanjem islamskog prosvijećenog stava u odnosu na znanje (npr. način na koji Kur'an podstiče ljude da misle, razmišljaju i stiču znanje), te pokušajima da se vjera očisti od iracionalnih i praznovjernih elemenata, kao što su čarolija (sahir), čudo, kult obožavanja svetaca itd.

Poziv za ponovnim otvaranjem vrata idžtihadu i ostavljanje slijepog taklida, borba protiv sektaštva, israilijata, slabih i apokrifnih hadisa, kao i želja da se tefsir oslobodi nepotrebnih tehničkih termina i predstavi u kontekstu modernog doba – bitne su odlike Abduhuove reformatorske škole i predstavljaju vrijednost od epohalnog značaja za savremenu islamsku misao.

Uvod

Prošle (2005.) godine navršilo se sto godina od smrti istaknutog učenjaka iz Egipta šejha Muhammeda Abduhua. U arapsko-islamskom svijetu teško je pronaći osobu koja je imala toliki uticaj na razvoj i tok islamske misli u dvadesetom stoljeću poput njega. Šejh Muhammed Abduhu smatra se nosiocem reformizma u islamskom svijetu i glavnim stubom savremene racionalističke škole u tefsiru. Jedno vrijeme je proveo u egzilu u Parizu u društvu poznatog afganistanskog mislioca i učenjaka Džemaludina Afganija, sa kojim je učestvovao u pokretanju časopisa *El-'Urvetu-l-vuska*, koji je, i pored činjenice da je izlazio svega osam mjeseci, izvršio veliki uticaj na muslimansku iteligenciju diljem arapskog i islamskog svijeta. Abduhuov učenik i prijatelj Rešid Rida je kasnije, na tragu tog časopisa, pokrenuo čuveni *El-Menar* koji je izlazio, gotovo, pune četiri decenije, a po tom časopisu nazvan je Abduhuov i Ridaov komentar Kur'ana *Tefsiru-l-Menar*. Taj tefsir je jedan od glavnih izvora savremene reformatorske misli u islamu i imao je veliki uticaj na znatan broj učenjaka u potonjim generacijama. Reformatorske ideje Muhammeda Abduhua slijedili su: Muhammed Rešid Rida, Muhammed Mustafa el-Meragi, Muhammed Ferid Vedždi, Mahmud Šeltut, Abdulkadir el-Magribi, Ahmed Mustafa el-Meragi, Džemaluddin el-Kasimi, 'Abdulhamid ibn Badis, Ibn 'Ašur i dr. U jednom širem smislu, El-Menarove reformatorske ideje ostavile su trag i na Hasana el-Bennaa, osnivača najvećeg savremenog islamskog pokreta *El-Ihvanu-l-muslimun* (Muslimanska braća), koji je inače bio veliki prijatelj Rešida Ridaa (čak je jedno vrijeme objavljivao i svoje radove na stranicama časopisa *El-Menar*),¹ zatim Sejjida Kutba, autora poznatog tefsirskog djela *Fi Zilali-l-Kur'ana* (U okrilju Kur'ana), šejha Muhammeda el-Gazalija, šejha Jusufa el-Karadavija, dr.

¹ Interesantan je podatak koji iznosi šejh Muhammed el-Gazali koji je, inače, lično poznavao imama Hasana el-Bennaa i smatra se njegovim učenikom. U djelu *'Ille ve edvije* (Daru-t-tevfik, Kairo, 1984. str. 103), rahmetli šejh Gazali kaže: "Kada je šejh Hasan el-Benna pokrenuo izdavanje lista *Eš-Šihab* (koji je počeo izlaziti nakon gašenja Ridaovog lista *El-Menar*), vidio sam da je rubriku Tefsir počeo tumačenjem sure *Er-Ra'd*. Pitao sam ga zašto je počeo baš odatle, a on mi je odgovorio: 'Pa zato što želim početi odandje gdje je stao veliki šejh Rešid Rida!', aludirajući time da je Rida u svome tefsiru stigao do kraja sure *Jusuf* koja se nalazi prije sure *Er-Ra'd*." Time je Hasan el-Benna iskazao svoje veliko poštovanje prema Rešidu Ridau i njegovom tefsiru *El-Menar*.

Muhammeda 'Imaru i dr. Na našim prostorima El-Menarove reformatorske zamisli i ideje su, između ostalih, zastupali i slijedili reis Džemaludin-ef. Čaušević i Husein-ef. Đozo. Ovaj rad napisan je povodom stote godišnjice od preseljenja na ahiret Muhammeda Abduhua, osnivača reformatorske škole *El-Menar*. Nakon osnovnih biografskih podataka, u ovom radu se govori o glavnim karakteristikama Abduhuovog tumačenja Kur'ana kao i odnosu njegove reformatorske škole prema *tradicionalnom tefsiru*.

Kratka biografija šejha Muhammeda Abduhua (1849-1905)²

Muhammed Abduhu ibn Hasan Hajrullah rođen je 1849. godine u jednom selu na sjeverozapadu Egipta, u pokrajini El-Buhejra. Odrastao je u zemljoradničkoj porodici, koja je cijenila nauku, tako da se vrlo rano i sam zainteresirao za sticanje znanja, te je već sa deset godina postao hafiz Kur'ana.

Otac ga potom šalje u čuvenu džamiju El-Ahmedi u Tanti, gdje se školuje izvjesno vrijeme, a 1864. godine Abduhu se upisuje u Azharovu školu, također u Tanti, ali u njoj ne ostaje dugo. Zastarjeli metodi predavanja, naročito iz pojedinih disciplina arapskoga jezika, razočarali su ga, tako da je izgubio volju za učenjem i pomirio se s tim da nema predispozicija za napredovanje u nauci. Zato se vratio u rodno mjesto, s namjerom da živi od poljoprivrede, kao i njegova starija braća. Razmišljajući o tome da više ne napušta rodno mjesto, iste godine se oženio, a tada je imao svega šesnaest godina. Međutim, njegov se otac nije htio pomiriti s tim, pa ga ubrzo ponovo šalje u Tantu, radi nastavka školovanja. Međutim, Abduhu nije otišao u Tantu, nego se sakrio u jednom obližnjem mjestu, gdje je petnaest dana boravio kod očevog daidže, koji se zvao šejh Derviš. Taj šejh, koji je već bio u poznim

² Opširnije o biografiji Muhammeda Abduhua vidjeti: *Mevsu'a (enciklopedija) Ez-Zad*, Barcelona, Spain, 1995., XII, str. 3564-3566; Ez-Zirikli, *El-A'lam*, Bejrut, 1989., VI, str. 252 (sa zvorima koji se tamo navode); B. Mišel i Mustafa Abdurazik, *O životu i idejama šejha Muhammeda Abduhua...*, Islamska misao, br. 54, juni, 1983., str. 18-25; Ahmed Smajlović, *Osamdeset godina od smrti Muhammeda Abduhua...*, Islamska misao, br. 78-79, juni-juli, 1985.; Ahmed Adilović, *Velikani tefsirskih znanosti*, Travnik, 2003., str. 264-276. O životu i djelu Muhammeda Abduhua na arapskom jeziku, inače, pisali su brojni autori, a najopsežnije djelo o tome napisao je Abduhuov učenik Rešid Rida. Djelo se zove *Tarihu-l-ustazi-l-imam...* (Biografija profesora i imama Muhammeda Abduhua) i štampano je u tri velika toma.

godinama života, uspio je svojim imponantnim nastupom i djelovanjem da za samo dvije sedmice u potpunosti promijeni Abduhuov zaključak o vlastitoj nesposobnosti za školovanje i ponovo u njemu probudi želju za traženjem iluma. To je bila prava prekretnica u Abduhuovom životu.

Početak 1866. godine Abduhu se upisuje na Univerzitet *Al-Azhar* u Kairu. Sa šejh Dervišem dolazio je u kontakt krajem svake školske godine kada bi se vratio u svoje rodno mjesto. Na taj način s njim je ostao u vezi sve do šejhove smrti.

Jedno vrijeme Abduhu se puno interesirao za tesavvuf i misticizam, čak do te mjere da se uveliko bio odvojio od svijeta, povlačio se u osamu i živio pravim asketskim životom. I od takvih ideja opet ga je odvratio šejh Derviš, kada se s njim sreo u ljeto 1871. (ili 1872.) godine. On mu je ukazao na nužnost njegova angažmana među ljudima koji su imali potrebu da se okoriste njegovim znanjem. Nakon toga, Abduhu i sam počinje pisati članke i određena djela, izdajući već 1874. godine djelo *Risaletu-l-varidat*, koje govori o sufijskim inspiracijama.

Abduhu je 1877. godine položio završne ispite na *Al-Azharu*, gdje je pokazao izuzetno znanje i talenat, zbog čega je već naredne godine postavljen za profesora na toj čuvenoj visokoškolskoj ustanovi (koja je osnovana još davne 972. godine), te na Daru-l-ulumu i Medresetu-l-elsin. U Egiptu je 1879. godine došlo do smjene vlasti, što je rezultiralo protjerivanje El-Afganija iz zemlje i vraćanje Abduhua u rodno mjesto sa zabranom javnog djelovanja, uključujući predavanja i oglašavanje u tadašnjim novinama u vidu pisanja članaka. Godinu dana nakon toga, politička situacija ponovo se mijenja, tako da Abduhu u septembru 1880. godine biva imenovan za urednika časopisa *El-Veka'i'u-l-misrije*, što s uspjehom radi do maja 1882. godine. U tome periodu on razrađuje svoje reformatorske ideje, stavljajući akcenat na reformu obrazovanja, te širi krug istomišljenika i saradnika navedenoga časopisa.

Krajem 1881. i početkom 1882. godine Abduhu učestvuje u poznatoj 'Urabijskoj revoluciji, što je britanskome okupatoru bio dovoljan razlog da ga, u okviru procesa protiv vođa te revolucije, kazni, krajem 1882. godine, protjerivanjem iz Egipta na tri godine i tri mjeseca. On odlazi u Bejrut, gdje nastavlja svoju aktivnost i predavanja, tako da i tamo stiže znatan broj simpatizera i istomišljenika, među kojima i Muhammeda Rešida Ridaa, koji će kasnije postati njegov najbliži saradnik. Krajem 1883. godine El-

Afgani ga poziva da mu se pridruži u Parizu, što on s radošću prihvaća i već početkom 1884. godine nastavlja se njihovo druženje i zajednički rad u Parizu.

Ubrzo oni osnivaju političko udruženje koje su nazvali kur'anskim terminom *El-'Urvetu-l-vuska* (Najčvršća veza), što je aludiralo na zadatak koji su sebi postavili, a to je rad na planu ujedinjenja muslimanskih naroda. U okviru tog udruženja njih dvojica su počeli izdavati istoimeni časopis, čiji se prvi broj pojavio 13. marta 1884. godine. Časopis je izlazio svega osam mjeseci (izašlo je osamnaest brojeva), ali je i pored toga odigrao značajnu ulogu, jer je izvršio snažan uticaj na određene krugove u islamskome svijetu. Budući da su i okupatori, a i mnogi muslimanski vlastodršci uvidjeli opasnost od toga časopisa, on je zvanično zabranjen, kao i aktivnost El-Afganija i Abduhua na tom planu. To je bio povod da se njih dvojica ponovo razidu, pa Abduhu krajem te godine kratak period boravi u Tunisu, da bi se već početkom 1885. godine ponovo našao u Bejrutu. Tu dolazi na topao prijem i ponudu da predaje vjerske predmete na tamošnjoj medresi, te on naredne tri godine provodi u Bejrutu. Za to vrijeme dodatno izučava islamske znanosti, piše i prevodi knjige, te vrši uticaj na mnoge istaknute ljude, pisce i mislioce.

Godine 1889. Abduhu je dobio dozvolu za povratak u Egipat. On je iste godine i otišao. Tamo je imenovan za sudiju, a već 1891. godine i za sudiju Apelacionog suda. Za vrlo kratko vrijeme on stiče dobar uvid u stanje egipatskoga sudstva, te predlaže određene promjene, koje su rezultirale ozbiljnom reformom u sudstvu i podizanjem nivoa egipatskih sudova. Pored toga, on se stalno interesuje za sudbinu Al-Azhara, očekujući da postane intelektualni centar Egipta, pa i cijeloga islamskog svijeta. Na njegovu inicijativu egipatska vlada 1894. godine osniva Administrativni odbor Al-Azhara, koji je imao zadatak da prati provođenje dotadašnjih, te uvođenje novih reformi na tom čuvenom univerzitetu. Kao član tog odbora, on čini mnogo na unapređenju nastave na Al-Azharu, te na poboljšanju njegova materijalnog stanja i uslova u kojima su studenti boravili i učili. Njegovom zaslugom uvode se neki novi predmeti a on lično predaje: akaid, tefsir, retoriku i logiku. Svojim predavačkim umijećem izazvao je veliko interesovanje studenata.

Najistaknutija funkcija na koju je Abduhu postavljen bila je funkcija Vrhovnog muftije Egipta, koja je predstavljala najviši položaj u vjerskoj hijerarhiji Egipta. Na tu funkciju postavljen je

1899. godine i vršio je tu dužnost do smrti. Najviše interesovanja izazvale su njegove fetve kojima je dozvolio jedenje mesa životinja koje zakolju jevreji ili kršćani, te kamatne kredite. Zbog svojih zasluga na planu političkih reformi, 1899. godine imenovan je i za člana tadašnje skupštine Egipta (*Medžlisu-š-šura*). Umro je u julu 1905. godine.³

Abduhu kao reformator

Vrijeme u kojem je živio Muhammed Abduhu bilo je izrazito burno u islamskom svijetu. To je vrijeme kada je islamski svijet bio zapao u opću dekadencu i kada su evropske sile kolonizirale većinu tog svijeta. Velika Britanija okupirala je Egipat 1882. godine, a ostatak islamskog svijeta našao se na udaru drugih kolonijalnih sila, naročito Francuske, Italije i Španije. To je vrijeme, također, obilježeno intenzivnim nastojanjem mnogih sila da se dokrajči Osmanlijski hilafet, kroz poticanje nacionalnih pokreta – prije svega arapskog - kao i previranjima na prostoru Osmanlijske države, uz pokušaje Porte da očuva svoju moć i teritoriju.

Kulturne i intelektualne prilike u islamskom svijetu također su bile veoma zabrinjavajuće. Nepismenost je bila raširena. U obrazovnim sistemima primjenjivale su se zastarjele metode, gdje se insistiralo samo na pukom ponavljanju naslijeđa prethodnih generacija. Vrlo malo je bio prisutan duh inovacija i inovativnih osvježenja, te pristup problemima na noviji način, uključujući i pronalaženje odgovora na mnogobrojna novonastala pitanja i probleme. Abduhu je bio sklon upravo tome, ali je pravoga vođu u tom pogledu našao tek u личности Sejjida Džemaludina el-Afganija,

³ Biografski podaci o šejhu Abduhuu u ovom radu crpljeni su, uglavnom, iz enciklopedije *Mevsu'a Ez-Zad*, XII, str. 3564-3566, te djela *Velikani tefsirskih znanosti*, mr. Ahmeda Adilovića, str. 264-270.

U nekim izvorima (poput spomenute *Mevsu'e*) navodi se da u vezi s Muhammedom Abduhuom i njegovim učiteljem Džemaludinom Afganijem postoje određene kontraverze i prigovori, poput onih da su bili zagovarači otcjepljenja arapskih država od hilafeta, te da su čak bili i članovi jedne masonske lože, itd. Ta pitanja nismo razmatrali u ovom radu. Dr. Muhammed 'Imare, savremeni egipatski mislilac, detaljnije je proučavao te dileme u svojoj monografiji o djelima Muhammeda Abduhua. Monografija je štampana u tri toma pod nazivom *El-E'malu-l-kamile li Muhammed Abduhu*, pa bi se za detaljnije informacije trebalo usmjeriti na to djelo. Također, uputno je pogledati i djelo dr. Fehda er-Rumija: *Menhedžu-l-medreseti-l-'aklijjeti-l-hadiseti fi-t-tefsir* (Metodologija tumačenja Kur'ana u savremenoj racionalističkoj školi), kao i spominjano djelo šejha Muhammeda el-Gazalija *'Ilel ve edvije*, str. 83-106.

"filozofa Istoka", kako su ga neki nazivali. Džemaludin el-Afgani bio je afganistanski učenjak, novinar i političar, koji je zbog političkih preokreta u Afganistanu morao napustiti svoju domovinu, nakon čega je proputovao mnoge muslimanske, te neke evropske zemlje. Vrlo dobro je poznao islamske nauke, discipline arapskoga jezika, historiju, filozofiju, fiziku, astronomiju, retoriku, tesavvuf, itd. Sve je to iskoristio na putu reformizma u islamskome svijetu, radeći na osvješćenju novih generacija i sanjareći o skoroj revoluciji svih muslimana, koji će se otrgnuti od uticaja Zapada i formirati jedinstvenu, savremenu državu.

S takvim idejama on dolazi u Egipat 1872. godine, gdje nije mogao proći nezapažen, pa i Abduhu ubrzo stupa s njim u kontakt. Od prvoga susreta El-Afgani je izvršio snažan uticaj na mladoga Abduhua, tumačeći određene kur'anske ajete na sasvim novi način i budeći u njemu želju za novim i drugačijim, te za reformama na svim poljima. El-Afgani je u Abduhuu primijetio veliki talenat i snažnu volju, zbog čega je s njim provodio dosta vremena, prenoseći na njega svoje ideje. Između ostalog, oni su zajednički iščitavali određena djela, prije svega iz oblasti mistike, logike, filozofije, te neka vjerska djela. Uspio ga je zainteresirati i za savremena djela pisana na zapadnim jezicima, da Abduhu odlučuje naučiti francuski jezik, što mu, u kratkom vremenskom periodu, polazi za rukom. To znanje mu je pomoglo pri čitanju određenih djela na francuskome jeziku. Vidjevši u Abduhuu izraziti talenat, Afgani ga nagovara da se počne obraćati široj čitalačkoj publici, putem pisanja članaka, što on i prihvata, te počinje pisanje serije tekstova, koje je objavljivao sve do svoje smrti.⁴

Tokom vremena njih dvojica su postali toliko bliski, da je ocijenjeno kako je El-Afgani bio Abduhuov učitelj, ali i najbolji prijatelj. Druženje sa El-Afganijem Abduhua je potpuno promijenilo, tako da je dotadašnji sufijski svijet, koji je bio prepun mističnih snova, zamijenio realnošću, te je od povučenog i tihog askete postao gorljivi zagovornik reformi i napretka. Glavna razlika između njih dvojice ogledala se u tome što je El-Afgani bio revolucionar koji se zalagao za vanjsku promjenu postojećeg stanja stvari, a onda popravljavanje iznutra, dok je Abduhu bio reformator,

⁴ Vidjeti: B. Mišel i Mustafa Abdurazik, *O životu i idejama šejha Muhammeda Abduhua...*, str. 22.

koji je vjerovao da se prvo mora podići svijest naroda, da bi, kao rezultat toga, moglo doći i do vanjskih promjena.⁵

Abduhu je svoje reformatorske misli plasirao u javnim nastupima i predavanjima koja je držao u Al-Azharovoj džamiji i na brojnim drugim mjestima. Međutim, najbolju promociju svojih reformatorskih zamisli Abduhu je imao putem časopisa *El-Menar*, koji je osnovao Abduhuov znameniti učenik, šejh Muhammed Rešid Rida (1865-1935.), porijeklom iz Libanona. Zbog pritisaka Rida je napustio Libanon i prešao u Egipat gdje se detaljno upoznao s reformatorskim idejama šejha Muhammeda Abduhua i postao jedan od njegovih najbližih učenika i saradnika. On je šejhu Abduhuu predložio da, po ugledu na raniji časopis *El-'Urvetu-l-vuska*, koji su u Parizu izdavali El-Afgani i Abduhu, pokrenu novi časopis. Abduhu se složio s tom idejom i dao određene savjete, pa su zajednički nazvali časopis *El-Menar*, što znači *svjetionik* ili *putokaz*. Takav naziv ukazuje na ulogu koju je časopis trebalo da ima. Prvi broj časopisa pojavio se 17. marta 1898. godine i u njemu su navedeni sljedeći razlozi za njegovo pokretanja:

1. širenje reformatorskih ideja u domenu društvenoga života, vjere i ekonomije;
2. donošenje dokaza da je islam, kao vjerski svjetonazor, kompatibilan i primjenjiv i u savremenim životnim prilikama;
3. nastavak rada na osnovu principa zacrtanih u časopisu *El-'Urvetu-l-vuska*.⁶

Rešid Rida vodio je i uređivao časopis *El-Menar*, objavljujući u njemu članke svoga učitelja Muhammeda Abduhua, zatim svoje članke, kao i pisanu riječ velikoga broja učenih ljudi koje je uspio okupiti oko toga časopisa. On je zapisivao predavanja iz tefsira koja je Abduhu držao u Al-Azharovoj džamiji i potom ih objavljiivao na stranicama *El-Menara*. To je, ustvari, začetak znamenitog tefsirskog djela *Tefsiru-l-Kur'ani-l-Hakim*, poznatog kao *Tefsiru-l-Menar*.

Iz navedenog se vidi da je glavni zagovornik i propagator Abduhuovih reformatorskih ideja bio, zapravo, šejh Rešid Rida. O tome koliko je Rešid Rida radio na širenju ideja svoga šejha

⁵ Vidjeti: Ahmed Adilović, nav. djelo, str. 267.

⁶ Vidjeti: Fehd ibn 'Abdurahman er-Rumi, *Menhedžu-l-medreseti-l-'aklijjeti-l-hadiseti fi-t-tefsir*, Rijad, 1986., I, str. 176-177.

govorio je i sam Abduhu, koji je u više navrata ponavljao: صاحب المنار ترجمان أفكاره "Vlasnik *El-Menara* (tj. Rešid Rida) je najbolji tumač mojih ideja."⁷

Svo vrijeme izlaženja, časopis *El-Menar* je bio nosilac reformističkih ideja savremene racionalističke škole u tefsiru. Taj je časopis naišao na izuzetno interesovanje mnogih, tako da ga je čitao "skoro sav islamski svijet i u najzabitijim islamskih krajevima."⁸ Ridaovo ime je na taj način postalo poznato u cijelom islamskom svijetu, pa i u Evropi, a pisali su mu mnogi obrazovani ljudi, među kojima i neki orijentalisti. Nažalost, nakon Ridaa niko se nije zauzeo da taj časopis i dalje izlazi, tako da je zadnji broj izašao 31. jula 1935. godine.⁹

Putem *El-Menara*, kao i putem ostalih aktivnosti, Muhammed Abduhu i Rešid Rida su se pokazali reformatorima vjerske misli i prakse muslimana, kritikujući brojne novotarije i zablude koje su se bile ukorijenile među muslimanima. Ukazivali su na to da islamski obrazovani ljudi snose najveću odgovornost za te pojave, te da ulema i muslimanski vladari moraju najviše raditi da bi se ti iskrivljeni oblici vjerničke prakse iskorijenili iz svakodnevnoga života muslimana, jer su ulema i vladari, u odnosu na muslimanske narode, poput razuma i duha u odnosu na ljudsko tijelo. Posebno su ukazivali na to da je ulema zadužena za "duhovnu medicinu" ljudi, putem vazova i predavanja, ali isto tako i upozoravanjem tamo gdje se rade stvari neprimjerene islamskome učenju, podnoseći na tome putu raznorazne poteškoće, te da im je obaveza, uz sve to, da sami budu primjer lijepog islamskog ponašanja i ahlaka.¹⁰

Tefsir Muhammeda Abduhua

Šejh Muhammed Abduhu je autor više knjiga. Iz područja tefsira (tumačenja Kur'ana) napisao je: *Tefsir (tumačenje) Fatihe*, *Tefsir sure El-'Asr* i *Tefsir Amme-džuza*. Uz to, on je koautor tefsirskog djela *Tefsiru-l-Kur'ani-l-Hakim* (poznatog kao *Tefsiru-l-*

⁷ Dr. Ez-Zehebi, *Et-Tefsiru ve-l-mufessirun*, Daru ihjai-t-turasi-l-'arebi, Kairo, 1976., II, str. 577.

⁸ Mehmed Handžić, *Merhum Muhammed Rešid Rida*, Izabrana djela, Sarajevo 1999., VI, str. 228.

⁹ Vidjeti: Fehd ibn Abdurahman er-Rumi, nav. djelo, I, str. 177.

¹⁰ Ahmed Adilović, nav. djelo, str. 281.

Menar), zajedno sa Rešidom Ridaom, svojim najistaknutijim učenicom. Naime, Abduhu je na Ridaov nagovor u Azharovoj džamiji držao predavanja iz tefsira, na kojima je tumačio Kur'an od početka, a Rida je ta predavanja zapisivao. Zabilješke s tih predavanja Rida je poslije prepisivao i kompletirao, nakon čega ih je donosio na uvid šejhu Abduhuu. Na taj način protumačeno je od početka Kur'ana, tj. od sure *El-Fatiha*, do 125. ajeta sure *En-Nisa'*, u periodu od 1899-1905. godine. Nakon njegove smrti, Rešid Rida je nastavio sa tumačenjem Kur'ana, uglavnom, slijedeći isti metod u tumačenju kojim se služio njegov profesor. Tako je protumačio sljedeći redoslijed kur'anskog teksta u mushafu, do 107. ajeta sure *Jusuf*. Taj tefsir je objavljivan u časopisu *El-Menar*, pa ga neki nazivaju i ***Tefsiru-l-Menar***. Štampan u dvanaest tomova u kojima je protumačeno isto toliko džuzeva Kur'ana.¹¹

Muhammed Abduhu i njegov učenik Rešid Rida su, dakle, utemeljitelji savremene škole u tefsiru koju mnogi istraživači, s obzirom na njen metodološki pristup, nazivaju racionalističko-reformatorskom. Ta škola ima svoje prednosti, ali i nedostatke. U nastavku, kazat ćemo nešto поблише o tome.

Glavna karakteristika Abduhuovog tefsira je to što *razumu* daje istaknuto mjesto i često ga postavlja za sudiju, nekada čak i u slučajevima kada postoje izričiti šerijatski tekstovi koji ne ostavljaju mogućnost racionalističkog pristupa. Iz ovakvog metodološkog opredjeljenja proistekla je i praksa da je Abduhu često kritikovao tradicionalne tefsire. (Primjeri Abduhuove kritike *tradicionalnog tefsira* bit će posebno spomenuti u ovom radu).

Sljedeća bitna karakteristika Abduhuova tefsira je poziv na dokidanje *taklida* i uspostavu *idžtihada*, tj. prestanak slijepoga slijedenja učenjaka iz prethodnih generacija, te preispitivanje njihova naslijeđa i donošenje samostalnih rješenja i odgovora na novonastala pitanja. Naime, nekoliko stoljeća prije Abduhua očita je bila stagnacija islamske misli, te začahurenost u određene forme, zbog kojih se pažnja obraćala posebno na to šta su učenjaci iz prethodnih generacija rekli, bez bitnijih pokušaja da se na određena pitanja daju novi odgovori, shodno promjeni prilika. Abduhu je primijetio da, pored pozitivnih elemenata takvoga pristupa, prisutna je i činjenica sprečavanja napretka islamske misli, te općenito

¹¹ Vidjeti: Fehd ibn Abdurahman er-Rumi, nav. djelo, I, str. 143; Muhammed ibn 'Abdullah es-Selman, *Rešid Rida ve da'vetu Muhammed ibn 'Abdulvehhab*, Kuvajt, 1988., str. 316-317.

napretka muslimanskih naroda. Između ostalog, on je u tome vidio jedan od glavnih razloga stagnacije muslimana u svijetu, te dominacije nemuslimana nad njima. Kritikujući suhoparne gramatičke rasprave u tefsiru, te slijepo slijeđenje mišljenja učenjaka iz prethodnih generacija, on, između ostalog, kaže:

إن الله تعالى لا يسألنا يوم القيامة عن أقوال الناس وما فهموه وإنما يسألنا عن كتابه الذي أنزله لإرشادنا وهدايتنا ، وعن سنة نبيه الذي بين لنا ما نزل إلينا : « وأنزلنا إليك الذكر لتبين للناس ما نزل إليهم » ، يسألنا هل بلغتكم الرسالة ؟ هل تدبرتم ما بلغتم ؟ هل عقلتم ما عنه نهيتم وما به أمرتم ؟ وهل عملتم بإرشاد القرآن واهتديتم بهدي النبي واتبعتم سنته ؟ عجباً لنا ننتظر هذا السؤال ونحن في هذا الإعراض عن القرآن وهديه ، فيا للغفلة والغرور !

"Na Sudnjem danu Allah, dž.š., nas neće pitati o onome šta su mislili i razumjeli komentatori Kur'ana, nego će nas pitati o Knjizi koju je On poslao radi naše upute i slijeđenja pravoga puta, te o sunnetu Njegova Poslanika, koga je On poslao da nam objasni ono što nam je objavljeno: *A tebi objavljujemo Kur'an da bi objasnio ljudima ono što im se objavljuje...* (En-Nahl, 44) On će nas pitati: 'Jesam li vam poslao Objavu? Jeste li razmišljali o onome što vam je objavljeno? Jeste li shvatili šta vam je zabranjeno, a šta vam je naređeno? Jeste li postupali u skladu sa kur'anskom uputom, jeste li slijedili uputu Poslanika i njegov sunnet?' Zaista nam se treba čuditi: znamo da će nam biti upućena ta pitanja a mi se, i pored toga, okrećemo od Kur'ana i njegove upute! Kakve li nemarnosti i kakve li zavedenosti!"¹²

Abduhu je na osnovu tumačenja Kur'ana uspio povezati riječi Objave sa stanjem u kojem su se muslimani tada nalazili, te davati odgovore na mnoge probleme i praktična pitanja sa kojima su se susretali. On je dovodio u vezu sigurna naučna otkrića sa kur'anskim ajetima, čime je pokazivao ljudima da Kur'an nije prevaziđen (kao što su to neki mislili), nego da je on, kao Allahova riječ, potpuno ispravan i uvijek aktuelan, te da može pratiti sve

¹² Vidjeti: Muhammed Rešid Rida, *Tefsiru-l-Kur'ani-l-Hakim* (poznat kao *Tefsiru-l-Menar*), Daru-l-fikr, Bejrut, I, str. 26.

procesu u društvu, uključujući i veliki naučno-tehnološki napredak. Uz to, on je argumentirano odgovarao na dileme koje su se pojavljivale u vezi sa islamom, kao što je pitanje položaja žene, ropstvo, itd, čime je vraćao povjerenje u Kur'an i islam onima koji su imali određene sumnje. Sve to on je izlagao na lijep i privlačan način, tako da su čitaoci pristupali njegovome tefsiru sa velikim zanimanjem.¹³

Prema naučavanjima Abduhuove reformatorske škole, Kur'an je ponajprije knjiga *hidajeta* – upute, i u njegovim sadržajima treba tražiti rješenja za pitanja i izazove koje donosi dinamika života i ljudskog progresa na zemlji. Islam je spojiv s modernom civilizacijom i u tu svrhu Abduhu i njegov učenik Rešid Rida naglašavaju racionalan karakter islama. Oni to čine na razne načine: prvo, pokazujući da nema bitne nespojivosti između razuma i Objave i pokušavanjem da se odrede njihove komplementarne uloge; drugo, naglašavanjem islamskog prosvijećenog stava u odnosu na znanje (npr. način na koji Kur'an podstiče ljude da misle, razmišljaju i stiču znanje) i iznošenjem implikacija ovoga u odnosu na *idžtihad* i *taklid*; i treće, pokušajima da se vjera očisti od iracionalnosti i praznovjernih elemenata, kao što su čarolija (*sahir*), čudo, kult obožavanja svetaca itd.¹⁴

Kao pohvalnu karakteristiku Abduhuovog tefsira trebalo bi, svakako, istaknuti to što je on pristupao Kur'anu bez mezhebskih, ili nekih drugih tendencija, tako da je, shodno vlastitome razumijevanju, slijedio značenje kur'anskoga teksta. On nije pao u grešku mnogih prethodnih mufessira, koji su se trudili da, po svaku cijenu, Kur'an protumače u skladu sa stavovima vlastitoga mezheba, makar to ponekada bilo, prilično, usiljeno i nategnuto. Također, on se nije poveo za nekim mufessirima iz prethodnih generacija, koji su se, pri tumačenju Kur'ana, služili slabim (*da'if*), ili čak i izmišljenim (*mevdu'*) hadisima, nego se koristio vjerodostojnim i provjerenim hadisima. U tom smislu, on je žestoko kritikovao navođenje *israilijata*, te nije dozvolio da se vrijednost njegova tefsira okrnji takvim predajama sumnjive vjerodostojnosti, kao što su činili mnogi prije njega. Isto tako, on se trudio da ne ulazi u gajb stvari, odnosno, on je izbjegavao

¹³ Vidjeti: dr. Ez-Zehabi, *Et-Tefsiru ve-l-mufessirun*, II, str. 549.

¹⁴ Vidjeti: Kate Zebiri, *Mahmud Šeltut i islamski modernizam*, studija objavljena u hrestomatiji *Kur'an u savremenom dobu*, priredio Enes Karić, Sarajevo, 1997., II, str. 461.

precizirati ono što je Kur'an ostavio uopćenim, ostavljajući ga onakvim kako je navedeno u Kur'anu. On je isticao da je u takvim slučajevima važno vjerovati u ono što je navedeno u Kur'anu, te izvlačiti pouku iz toga, a da nisu bitni detalji koje ni Kur'an ne spominje.¹⁵

Abduhuov odnos prema tradicionalnom tefsiru

Čitalac tefsirskog djela *El-Menar* odmah uočava da je Abduhu bio veliki kritičar *tradicionalnog tefsira*. Ovdje se, naravno, misli na *tradicionalni tefsir* u širem smislu, tj. svi tefsiri tradicionalnog tipa, što obuhvata klasična tefsirska djela iz područja onog što se naziva *et-tesiru bi-l-me'sur* (tumačenje Kur'ana predajom ili tradicijom) kao i onog što se naziva *et-tesiru bi-re'j* (tumačenje Kur'ana na osnovu vlastitog intelektualnog napora).

Abduhuova kritika *tradicionalnog tefsira* ima svoju pozitivnu ali, također, i negativnu stranu. Pozitivna strana Abduhuove kritike *tradicionalnog tefsira* može se sagledati kroz sljedeće tačke:¹⁶

- a) Kritički odnos prema *israilijatima* koji se često spominju u brojnim klasičnim tefsirskim djelima. Abduhu, odnosno njegov učenik Rešid Rida već u predgovoru *El-Menara* najavljuju da će biti jako kritični kada su u pitanju jevrejsko-kršćanska predanja i legende, koja se u islamskoj tradiciji nazivaju *israilijatima*.
- b) Kritika slabih i neautentičnih predaja u području onog što se naziva *et-tesiru bi-l-me'sur* (tumačenje Kur'ana predajom ili tradicijom). Nakon što su mufessiri, nastojeći da skrate tefsirska djela i na taj način olakšaju njihovo čitanje, počeli u tefsirima da navode predaje bez njihovih seneda, u tefsirsko naslijeđe se uvuklo mnogo slabih (*da'if*) pa čak i izmišljenih (*mevdu'*) predaja. Abduhu je o tom pitanju kategoričan; on smatra da bi se prilikom tumačenja Kur'ana trebalo služiti isključivo autentičnim (*sahih*) predajama.
- c) Također, mnoštvo predaja koje se spominju u tumačenju gotovo svake kur'anske riječi ili izraza, na izvjestan

¹⁵ Ibid., str. 548-549.

¹⁶ Ove tačke se mogu primijetiti na brojnim mjestima u *El-Menaru*, a većina ih je sadržana u *Predgovoru (Mukaddimi)* tog tefsirskog djela.

način, zaklanja glavnu poruku Kur'ana koja ima za cilj upućivanje čovjeka i oplemenjivanje njegovog bića. Abduhu je u svome tefsiru nastojao istaći globalnu poruku Kur'ana, koji je posljednja objava Allaha Uzvišenog ljudskome rodu. U tom pogledu, Abduhu kaže:

والتفسيرُ الذي نطلبه هو فهمُ الكتابِ مِنْ حَيْثُ هُوَ
دِينٌ يُرْشِدُ النَّاسَ إِلَى مَا فِيهِ سَعَادَتُهُمْ فِي حَيَاتِهِم الدُّنْيَا
وَحَيَاتِهِم الآخِرَةَ ، فَإِنَّ هَذَا هُوَ الْمَقْصِدُ الْأَعْلَى مِنْهُ
وما وراء هذا من المباحث تابع له أو وسيلة
لتحصيله.

"Tefsir koji mi tražimo je razumijevanje Knjige koja predstavlja Vjeru koja upućuje ljude na ono čime će postići sreću i na ovom i na budućem svijetu. To je glavni cilj koji želimo postići u ovom djelu a sve ostalo je podređeno njegovom ostvarenju."¹⁷ Ovim riječima Abduhu stavlja naglasak na činjenicu da je Kur'an, zapravo, izvor *hidajeta*, religijskog i duhovnog vođstva. Abduhu smatra da Kur'an nije prvenstveno izvor islamskog prava, ili dogmatike ili prilika za filologe da pokažu svoju ingenioznost. Naprotiv, za Abduhua Kur'an je knjiga iz koje bi muslimani trebalo da izvedu svoje ideje o ovom i budućem svijetu.¹⁸

- d) Abduhu je žestoko kritizirao klasične komentare Kur'ana i zbog toga su postali preteški, čak i za mnoge teologe, a kamoli za široke muslimanske mase. Razumijevanje tih komentara zahtijevalo je detaljno poznavanje stručnih izraza i terminologije brojnih znanosti kao što su gramatika arapskog jezika, islamsko pravo, akaid, usulsko-hadiska znanost itd. Abduhu smatra da su ti komentari postali enciklopedije tih znanosti, ili kratki sadržaji tih enciklopedija. To je zahtijevalo ogromnu količinu intelektualne energije da

¹⁷ Vidjeti: *Tefsiru-l-Menar*, I, str. 17.

¹⁸ J. J. G. Jansen, *Tumačenje Kur'ana Muhammeda Abduhua*, studija objavljena u hrestomatiji *Kur'an u savremenom dobu*, priredio Enes Karić, Sarajevo, 1997., I, str. 482.

bi se pribavila korist od znanja pohranjenog u postojećim komentarima koji su često raspravljali o svemu više nego što su raspravljali o jasnom i doslovnom značenju kur'anskog teksta.

Zbog toga Abduhu i Rida u tefsiru *El-Menar* ne odobravaju da se čitalac od *hidajeta* kur'anske riječi zavodi raspravama o detaljima gramatičke i retoričke upotrebe, teološki spornim pitanjima, raspravama učenjaka što se bave metodologijom islamskih znanosti (*usul*) i pravnika koji prakticiraju oponašanje bivših autoriteta (*taklid*), interpretacijama (*te'vilat*) sufija, sektaškim polemikama i naučnim podacima raznih vrsta. Takve studije, smatraju oni, ne bi trebalo nazivati tefsirrom, jer su one, zapravo, primjena raznih nauka kao što je gramatika, semantika itd.¹⁹

- e) Abduhu ističe da je važnost tradicionalnih komentara Kur'ana ograničena i zbog toga što mnogi od tih komentara ne doprinose rješavanju hitnih problema sadašnjosti.²⁰

Kritika nekih Abduhuovih stavova

Šejh Muhammed Abduhu je bio zagovornik reformi koje su imale za cilj promjenu postojećeg stanja muslimana. Zbog toga je on veoma kritički pristupao tradicionalnim tefsirskim djelima i, općenito, cjelokupnoj klasičnoj islamskoj literaturi. U svojoj kritici tradicionalnog tefsira on je, kao što je evidentno u navedenim primjerima, često bio u pravu. Međutim, prevelika sloboda koju je on davao razumu prilikom tumačenja Kur'ana, te shvatanja vjere i određenih vjerskih principa, rezultirala je time da se u nekim pitanjima razide sa ehli-sunnetskim učenjem, o čemu su napisane brojne knjige. O tome je veoma opširno i argumentirano pisao i dr. Fehd ibn Abdurrahman er-Rumi u svojim djelima: *Ittidžahatu-t-tefsir fi-l-karni-r-rabi'i 'ašer* (Tefsirski pravci u 14. hidžretskom stoljeću) i *Menhedžu-l-medreseti-l-'aklijjeti-l-hadiseti fi-t-tefsir* (Metodologija tumačenja Kur'ana u savremenoj racionalističkoj školi).

¹⁹ Kate Zebiri, *Mahmud Šeltut i islamski modernizam*, studija objavljena u hrestomatiji *Kur'an u savremenom dobu*, priredio Enes Karić, II, str. 460.

²⁰ J. J. G. Jansen, *Tumačenje Kur'ana Muhammeda Abduhua...*, str. 476.

Najveći prigovor koji se upućuje Abduhu i njegovoj reformatorskoj školi tiče se upravo ovog pitanja: davanje previše slobode razumu, odnosno postavljanje razuma za sudiju u mnogim pitanjima, pa čak i tamo gdje ne treba. Pripadnici te škole ponekad odstupaju od osnovnog značenja kur'anskog teksta, te pokušavaju objasniti da se na tim mjestima radi o alegoriji i prenesenom značenju, čime ponekad znaju odstupiti od principa ehlu-sunneta ve-l-džema'ata. Zbog takvih osobina, mnogi tvrde da su se Abduhu i njegova škola, u pogledu određenih pitanja, približili nekadašnjem mu'tezilijskom pravcu, te da su reafirmirali i iznova propagirali neke njihove ideje.²¹

Kao primjer takvih postupaka mogu se navesti sljedeća pitanja:

- 1) ***Murtekibu-l-kebire***, tj. pitanje počinioca velikog grijeha. Mu'tezilije smatraju da će počinitelj velikoga grijeha vječno boraviti u Džehennemskoj vatri. U komentaru 275. ajeta sure El-Bekare (الذين يأكلون الربا لا يقومون إلا كما يقوم الذي يتخبطه الشيطان من المس... *Oni koji se kamatom bave dići će se kao što se diže onaj koga je dodiranjem šejtan izbezumio, zato što su govorili: "Kamata je isto što i trgovina!" A Allah je dozvolio trgovinu, a zabranio kamatu...*) evidentno je da šejh Muhammed Abduhu i njegov učenik Rešid Rida protežiraju mu'tezilijsko učenje koje kaže da će počinitelj velikoga grijeha vječno boraviti u Džehennemu.²² Međutim, stav učenjaka ehli-sunneta jeste da je počinitelj velikoga grijeha (izuzev onoga ko je učinio širk) u okviru Allahove volje (*fi mešietillah*), te da će on na kraju ipak izaći iz Vatre, pod uvjetom da nije učinio nešto što izvodi iz islama.²³
- 2) ***Mes'eletu ref'i 'Isa', 'alejhisselam, ve nuzulih merreten uhra*** – pitanje uzdizanja 'Isaa, 'alejhisselam i njegovog ponovnog silaska na Zemlju. Abduhuova racionalistička škola u tefsiru nijekala je ponovni silazak Isaa, a.s, na Zemlju, te još neke predznake

²¹ Vidjeti: dr. Ez-Zehabi, *Et-Tefsir ve-l-mufessirun*, II, str. 549-550.

²² Abduhuove i Ridaove stavove o pitanju *murtekibu-l-kebire* (počinitelj velikog grijeha) vidjeti u: *Tefsiru-l-Menar*, III, str. 98-99.

²³ Opširnije o ovom pitanju vidjeti: dr. Fehd er-Rumi, *Ittidžahatu-t-tefsir fi-l-karni-r-rabi'i 'ašer*, Saudijska Arabija, 1986., II, str. 826-829.

Sudnjeg dana, čime su opet prihvatili mu'tezilijski stav a udaljili se od stava ehli-sunneta, koji je zasnovan na velikom broju vjerodostojnih hadisa.²⁴

- 3) **Odbacivanje autentičnih predaja.** Abduhuu i njegovim istomišljenicima također se prigovara da su, ponekad, neopravdano odbacivali neke hadise, smatrajući ih slabim, ili čak i patvorenim. To se znalo desiti čak i u slučaju kada neki hadis navode veliki hadiski eksperti poput imama El-Buharija i Muslima u svojim zbirkama, što je za ehli-sunnetski pravac dovoljno da takav hadis bude vjerodostojan i općeprihvaćen.²⁵ Međutim, ta škola znala je takve hadise proglasiti nevjerodostojnim u nekim slučajevima gdje ih nisu mogli uskladiti sa ajetima, ili sa drugim vjerodostojnijim hadisima, što je rezultat nedovoljnog razumijevanja i davanja razumu veće ovlasti nego što bi trebalo. Sam Rešid Rida, koji slovi za Abduhuovog najvećeg učenika, rekao je za svog šejha "da on nije bio dovoljno upućen u hadis i hadiske discipline."²⁶ (كان مقصراً في علوم الحديث من حيث

الرواية والحفظ والجرح والتعديل) Vjerovatno je to bio razlog zbog kojeg je on, nakon Abduhuove smrti (kako ističe u predgovoru *El-Menara*), promijenio metodologiju i počeo navoditi u tumačenju kur'anskog teksta veći broj hadiskih predaja, bez obzira da li su te predaje u direktnoj vezi s tumačenjem teksta ili na izvjestan način pomažu njegovom boljem razumijevanju.²⁷

Zaključak

Na prethodnim stranicama iznesena su, u najkraćim crtama, osnovna metodološka obilježja Abduhuove reformatorske škole u području tefsira, naročito odnos te škole prema tradicionalnom tumačenju Kur'ana. Nema sumnje da je ta škola, i pored kritike

²⁴ Abduhuov i Ridaov stav o pitanju 'Isaa, alejhisselam, može se jasno vidjeti prilikom tumačenja 157. i 158. ajeta sure En-Nisa', te 55. ajeta sure Ali 'Imran. Vidjeti: *Tefsirul-l-Menar*, III, str. 317.

²⁵ Dr. Muhammed Husejn ez-Zehebi, nav. djelo, II, str. 550.

²⁶ Vidjeti: M. Rešid Rida, *Tarihu-l-Ustazi-l-Imam*, I, str. 5.

²⁷ Vidjeti: *El-Menar*, I, str. 16.

koja je upućena na njenu adresu, inicirala čitav niz korisnih stvari u islamskom svijetu. Njeni uticaji na potonje generacije učenjaka diljem islamskog svijeta više su nego očiti. Jedna od posebnih vrijednosti ogleđa se u činjenici da je ta škola podstakla istraživački duh i kritičko mišljenje u muslimanskom svijetu.

Prema učenju te škole, Kur'an je ponajprije knjiga *hidajeta* – upute, i u njegovim sadržajima treba tražiti rješenja za pitanja i izazove koje donosi dinamika ljudskog života i progresa na zemlji. Islam je spojiv s modernom civilizacijom i u tu svrhu Abduhu i Rida naglašavaju racionalan karakter islama. Vidjeli smo da to oni čine na razne načine: pokazivanjem da nema bitne nespojivosti između razuma i Objave, naglašavanjem islamskog prosvijećenog stava u odnosu na znanje (npr. način na koji Kur'an podstiče ljude da misle, razmišljaju i stiču znanje), te pokušajima da se vjera očisti od iracionalnih i praznovjernih elemenata, kao što su čarolija (*sihir*), čudo, kult obožavanja svetaca itd.

Ako se ima u vidu navedeno onda je, donekle, razumljivo zašto su Abduhu i Rida u nekim slučajevima otišli u pravcu negiranja autentičnosti predaja koje govore o osjetilnim mudžizama posljednjeg Božijeg poslanika Muhammeda, a.s., i pored činjenice da je riječ o *sahih*/autentičnim predajama. Oni su to, dakle, činili s ciljem odbrane islama i isticanja njegove spojivosti s modernim svijetom. Tako je došlo do pokušaja da se "vjera očisti od iracionalnosti". Naravno, oni u tome nisu bili u pravu jer ono što je potvrđeno autentičnom predajom (ovdje prvenstveno mislimo na *sahih* predaje koje prenosi velik broj ljudi) - to treba prihvatiti jer, u suprotnom, može se dovesti u pitanje vjerovanje u *gajb*/neviđeno u cjelosti. Osjetilne mudžize jesu nadnaravne pojave i kao takve predstavljaju čuda, ali to treba razumijevati u kontekstu Božije podrške poslanicima prilikom dostavljanja Objave ljudima. I raniji poslanici su imali osjetilne mudžize (o tome jasno govori Kur'an kao i ostale knjige nebeskog porijekla), pa zašto onda to negirati u slučaju posljednjeg Božijeg poslanika, *sallallahu 'alejhi ve sellem*?

Reći za Kur'an da je "izvor upute" nije, naravno, ništa novo; sam Kur'an to iznosi na brojnim mjestima. Međutim, Abduhu je bio prvi mufessir koji je to iznio kao glavni cilj u tefsiru, tj. ostvarenju tog cilja bilo je podređeno sve drugo. Ovo se može shvatiti i kao prekretnica u *tefsiru* jer takav metod tumačenja Kur'ana predstavlja jedan od prvih svjesnih pokušaja u savremenom dobu da se tefsir popularizira i obrati široj publici. Ovdje, naravno, treba imati u vidu činjenicu da je taj tefsir i publikovan (u nastavcima) na

stanicama časopisa *El-Menar* koji je bio namijenjen širim masama, pa tek kasnije sakupljen u nekoliko tomova.

Poziv za ponovnim otvaranjem vrata *idžtihadu* i ostavljanje slijepog *taklida*, borba protiv sektaštva, *israilijata*, slabih i apokrifnih hadisa, kao i želja da se tefsir oslobodi nepotrebnih tehničkih termina i predstavi u kontekstu modernog doba – svaka od navedenih stavki, bez dvojbe, predstavlja vrijednost reformatorske škole *El-Menar*.

LITERATURA

- Muhammed Rešid Rida, *Tefsiru-l-Kur'ani-l-Hakim* (poznat kao *Tefsiru-l-Menar*), Daru-l-fikr, Bejrut, bez godine izdanja.
- Muhammed el-Gazali, *'Ilal ve edvije*, Daru-t-tevfik, Kairo, 1984.
- Grupa autora, *Mevsu'a Ez-Zad li-l-'ulum ve-t-teknuludžija* (*enciklopedija*), Barcelona, Spain, 1995.
- Ez-Zirikli, *El-A'lam*, Daru-l-'ilmi li-l-melajin, Bejrut, 1989.
- B. Mišel i Mustafa Abdurazik, *O životu i idejama šejha Muhammeda Abduhua*, Islamska misao br. 54, juni 1983.
- Ahmed Smajlović, *Osamdeset godina od smrti Muhammeda Abduhua*, Islamska misao br. 78-79, juni-juli 1985.
- Ahmed Adilović, *Velikani tefsirskih znanosti*, Travnik, 2003.
- Fehd ibn 'Abdurrahman er-Rumi, *Menhedžu-l-medreseti-l-'aklijjeti-l-hadiseti fi-t-tefsir*, Rijad, 1986.
- Fehd ibn 'Abdurrahman er-Rumi, *Ittidžahatu-t-tefsir fi-l-karni-r-rabi' 'ašere-l-hidžri*, Rijad, 1986.
- Muhammed Husejn ez-Zehebi, *Et-Tefsiru ve-l-mufessirun*, Daru ihjai-t-turasi-l-'arebi, Kairo, 1976.
- Mehmed Handžić, *Merhum Muhammed Rešid Rida*, Izabrana djela, Sarajevo 1999.
- Safvet Halilović, *Osnovi tefsira*, Islamska pedagoška akademija, Zenica, 2005.
- 'Abdullah es-Selman, *Rešid Rida ve da'vetu Muhammed ibn 'Abdulvehhab*, Kuvajt, 1988.
- Kate Zebiri, *Mahmud Šeltut i islamski modernizam*, studija objavljena u hrestomatiji *Kur'an u savremenom dobu*, priredio Enes Karić, Sarajevo, 1997.
- Safvet Halilović, *Metodologija tumačenja Kur'ana u hanefijskome mezhebu – studija na primjeru El-Džessasovog tefsira*

Ahkamu-l-Kur'an (Propisi Kur'ana), Fakultet islamskih nauka i El-Kalem, Sarajevo, 2004.

J. J. G. Jansen, *Tumačenje Kur'ana Muhammeda Abduhua*, studija objavljena u hrestomatiji *Kur'an u savremenom dobu*, priredio Enes Karić, Sarajevo, 1997.

د. صفوت خليلوفيتش

مدرسة محمد عبده الإصلاحية وموقفها من التفسير بالمأثور

خلاصة البحث

يعرض هذا البحث المبادئ الأساسية لمدرسة محمد عبده الإصلاحية في مجال التفسيرين وخاصة موقفها من التفسير بالمأثور. لا شك أن تلك المدرسة، رغم الانتقادات الموجهة إليها أثارَت عددا من القضايا الإيجابية في العالم الإسلامي. وأثرها على العلماء المعاصرين في العالم الإسلامي واضح جدا. ومن أهم مآثر تلك المدرسة أنها أثارَت روح البحث العلمي والفكر النقدي في العالم الإسلامي.

القرآن حسب هذه المدرسة قبل كل شيء كتاب هداية، وينبغي البحث في صفحاته عن الحلول للمشكلات والتحديات المتولدة من تطور الحياة البشرية المستمر. الإسلام متوافق مع الحضارة المعاصرة ولذلك يؤكد محمد عبده وتلاميذه على جانبه العقلاني من خلال: إبراز الحقيقة بأنه لا يوجد تعارض بين العقل والنقل، موقف الإسلام الإيجابي من العلم (حث القرآن على التفكير والتدبر والتعلم)، ومحاولة تطهير الدين من الخرافات مثل الكهانة والسحر وتقديس الأشخاص وغير ذلك.

الدعوة إلى فتح باب الاجتهاد وترك التقليد الأعمى، ومحاربة الحزبية والإسرائيليات، والأحاديث الضعيفة والموضوعة، وتحرير التفسير من المصطلحات الفنية وعرضه عرضا يناسب العصر الحديث. هذه أهم خصائص مدرسة محمد عبده الإصلاحية وهي تمثل الثروة الكبيرة في الفكر الإسلامي المعاصر.

MUHAMMAD ABDUHU'S SCHOOL OF REFORMATION AND ITS RELATION TO TRADITIONAL TAFSIR

Summary

This paper presents the main methodological features of Abduhu's school of reformation in the field of tafsir, especially its relation to traditional explanation of Qur'an. There is little doubt that this school, despite the critiques, initiated a range of useful things in Islamic world. Its influences to subsequent generations of scholars, throughout the Islamic world, are more than evident. One of the special values is the fact that the school encouraged research and critical thinking in Muslim world.

According to the school, Qur'an is primarily the book of hidayet – instructions, and in its content there should be the key for questions and temptations imposed by dynamics of human life and general progress. It is possible to integrate Islam with modern civilization and for that purpose Abduhu and his students stress the rational character of Islam. They do it in various ways: they demonstrate that there is no any important impediment to integrating intellect and the Revelation, they emphasize Islamic enlightened viewpoint regarding knowledge (the way Qur'an encourages people to think, meditate and acquire knowledge), they try to purify the religion of irrational and superstitious elements such as magic (sahir), miracle, saint worship cult, etc.

Important characteristics of Abduhu's school of reformation that represent epochal value for contemporary Islamic thought are: the call for reopening door to ijhtihad and leaving the blind taklid, fight against sectarianism, israilijjates, weak and apocryphal hadiths, as well as the desire to free Tafsir of unnecessary technical terms and represent it in the context of modern age.